

Електронна бібліотека видань історичного факультету Харківського університету

Лантух В. В. Податкова державна практика в відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках // Питання історії СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 36. – Харків: Вид-во "Основа" при Харківському державному університеті, 1991. – С. 39 – 46.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

**ПОДАТКОВА ДЕРЖАВНА ПРАКТИКА В ВІДНОШЕННІ
ПРИВАТНОЇ ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНІ В 20-х роках**

В. І. Ленін, обгрунтовуючи на X з'їзді партії необхідність переходу до нової економічної політики, переконливо довів не тільки доцільність, але і необхідність використання приватного ринку в умовах перехідного періоду. «Необхідно справу поставити так, щоб звичайний хід капіталістичного господарства і капіталістичного обороту був можливий, бо це потрібно народові, без цього жити не можна» [1, т. 45, с. 80].

Партія, взявши курс на допущення і використання приватного капіталу, вказувала і на велику небезпеку справі соціалізму, яку приховувала в собі «інша форма класової боротьби» [1, т. 43, с. 205]. На боці буржуазії були такі переваги, як відомі суми капіталів, а саме головне — вміння торгувати, що дозволяло їй, особливо напочатку, виступити в ролі серйозного конкурента державної і кооперативної торгівлі. Радянська держава в умовах непу володіла всіма можливостями для того, щоб направити розвиток приватної торгівлі в потрібне русло: командними висотами в економіці, важелями економічного і адміністративного регулювання, політичною владою.

В. І. Ленін сформулював основні принципи допущення приватного капіталу, підкресливши, що задачею держави являється не допущення повної свободи приватної торгівлі, а тільки тимчасове залучення приватника для налагодження товарооборота. Тільки регулюєма державою приватна торгівля могла сприяти укріпленню економічної змички між промисловістю і селянським господарством. «Пролетарська держава, не змінюючи своєї суті, може допускати свободу торгівлі і розвиток капіталізму тільки до певної міри і тільки при умові державного регулювання (нагляду, контролю, визначення форми, порядку і т. д.) приватної торгівлі й приватного господарського капіталізму» [1, т. 44, с. 327]. При цьому В. І. Ленін звертав увагу на необхідність вести рішучу і нещадну боротьбу зі спекуляцією, з розкраданням і розтратами, зі всякого роду відхиленнями від державного контролю, нагляду, обліку [1, т. 43, с. 217].

По мірі укріплення усупільненого сектору торгівлі змінювалися і удосконалювалися методи боротьби з приватним капіталом, оскільки проблема витиснення приватного капіталу з торгівлі зв'язувалася із задачами не тільки кількісного росту державної і кооперативної торгівлі, а й якісного удосконалення методів їх діяльності [1, т. 45, с. 73].

В умовах розрухи, відсутності товарів, коли тільки почався процес формування соціалістичного сектору торгівлі, Радянська держава змушена була досить довго широко використовувати адміністративні методи боротьби з погано підлягаючим обліку і контролю дрібним приватним капіталом [7, с. 151].

Швидкий розвиток приватного обороту, який привів до його переваги в роздрібній торгівлі, вимагав чіткого і поступового рішення питання про методи боротьби з приватним капіталом з ціллю його обмеження і витиснення.

В. І. Ленін сформулював принцип контролю за діяльністю непамів: «Торгуй, наживайся, ми це тобі дозволимо, але втричі підтягнемо твій обов'язок бути чесним, давати правдиві і акуратні звіти, зважати не тільки на букву, а й на дух нашого, комуністичного законодавства, не допускати ні тіні відступу від наших законів...» [1, т. 44, с. 383].

Велике значення в регулюванні приватної торгівлі мала податкова політика держави. Розробка методів обмеження приватної торгівлі в перші роки непа одержала досить повне висвітлення в працях В. П. Дмитренка [6; 7]. Межі допущення, методи регулювання і витиснення капіталістичних елементів з торгівлі і промисловості країни розглядалися в роботах Ю. О. Полякова, В. П. Дмитренка, Н. В. Щербаня [11], В. О. Архіпова і Л. Ф. Морозова [5], статтях О. О. Кучера [10], Ю. Н. Задависьчіки [8].

Метою даної статті є висвітлення практики застосування податків в обмеженні і в кінцевому рахунку витисненні приватника з торгівлі України.

Початок складання податкової системи поклала постановова ВУЦВК і Раднаркому РРФСР від 26 липня 1921 р. про промисловий податок, яка вимагала від приватника лише виплачення вартості патента на право відкриття торгівлі, а також рівного збору в вигляді щомісячних платежів в розмірі 3 % з обігу підприємства [7, с. 156].

А 22 серпня 1921 р. був виданий декрет «Про місцеві грошові засоби», який «з метою успішного і швидкого задоволення місцевих адміністративно-господарчих потреб» встановив місцеві збори та податки [7, с. 160]. Уряд України і фінансові органи республіки розробили, виходячи з цього, систему прямих (промисловий і прогресивний), непрямих податків і місцевих зборів [10, с. 71].

В грудні 1922 р. X Всеросійський з'їзд Рад по доповіді наркома фінансів відмітив, що «зважаючи на надто невистачення податкових надходжень», необхідно посилити непрямі і, в особливості, прямі обкладання [3, с. 337]. При цьому обмовлювалося, що з'їзд категорично забороняє місцевим органам влади стягувати які б то не були збори і податки, не передбачені законом, а сама система прямого обкладання повинна бути зведена до мінімального числа державних і місцевих податків, збираємих в точно установлені строки [3, с. 338].

Місцеві органи влади, одержавши право установлювати податки і збори, дбали «дообкласти» приватника, що приводило до скорочення кількості приватних торгових підприємств, тобто до скорочення торгівлі. Вже в 1923 р. голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубарь доручив Комвнупоргу республіки виявити скорочення числа торгових і промислових підприємств і розпочати засоби для усунення зазначених явищ.

В своїй доповідній записці з цього питання Комвнупорг відмітив,

що скорочення спостерігалось по всій Україні і торкнулось тільки торгових підприємств I і II розряду. Першою та головною причиною скорочення кількості приватних торгових підприємств являлось «високе обкладення їх всякого роду державними податками і місцевими зборами» [15, 1923, 15 серп.]. Комвнторг поставив питання про раціоналізацію принципу стягнення як промислового податку, так і місцевих зборів. Існуюче законодавство про порядок стягнення промислового податку надавало право органам фіска встановлювати суму обігу оподаткованого торгового підприємства не тільки по дійсно існуючим даним (торговим книгам, рахункам та іншим документам), але і «по припущенню», тобто по розсуду фінінспектури і податкових комісій. Слід відмітити, що це право фінансовими органами застосовувалось дуже широко, бо вони безпосередньо були зацікавлені в надмірному вирахуванні податків, оскільки з зібраних податкових сум вони одержували особливе винагородження у вигляді процентних відрахувань.

Тому Комвнторг України і запропонував встановити, що розмір суми податку повинен визначатися насамперед по дійсним даним і тільки в крайньому разі, при відсутності дійсних даних, по припущенню, і переглянути питання про відрахування в зиск податкового апарату з податкових надходжень.

Зверталась увага на надмірність податкових завдань із центра, котрі, як це встановили органи Держконтроля, не відповідали податковим можливостям губерній. Навіть наркомат фінансів влітку 1923 р. признавав, що податкове обкладення досягло «повного напруження» [15, 1923, 25 серп.].

Основні пропозиції Комвнторга УРСР по впорядкуванню системи податків знайшли відображення в рішеннях III з'їзду Рад СРСР у лютому 1924 р., який відмітив, що подальша податкова практика повинна бути зв'язана зі скороченням числа місцевих податків та покращенням відрахувань прямих податків [3, с. 404].

Однак наступна податкова практика показала, що практично все в ній залишилось по-старому. Про це свідчать дані Наркомату фінансів УРСР про кількість вибраних торгових патентів. І закривались вже не тільки торговельні підприємства I та II розрядів, а III—IV і навіть V розрядів.

Так, якщо за друге півріччя 1923—1924 фінансового року було вибрано 101.577 торгових патентів, то за перше півріччя 1924—1925 — 94.766, а в другому півріччі 1924—1925 — 98.974 [18, ф. 30, оп. 1, од. зб. 2782, арк. 17]. Це одразу позначилось і на сумі торгових обігів. Якщо в другому півріччі 1923—1924 р. обіги приватних торгових підприємств становили 86,8% до їх загальної суми, то в першому півріччі 1924—1925 р. — тільки 71,1% [19, ф. 30, оп. 1, од. зб. 2782, арк. 2].

Всё це негативно позначилось на торговому обслуговуванні населення, зважаючи на те, що усуспільнений сектор не був у змозі заповнити ті порожнини, які виникали в результаті згорання приватної торгової мережі. Стурбованість таким положенням справи проявилась і в публікації у пресі матеріалів під досить виразними

заголовками: «В яких умовах працюють приватні торговці», «Про урегулювання оподаткування приватної торгівлі» [14, 1925, 29 берез.; 16, 1925, 26 лют].

Ці матеріали свідчать, що оподаткування, як і раніше, проводилось механічно. Наприклад, фінінспектор одного з районів вирішив, що мануфактурна торгівля дає 30% прибутку, зовсім не беручи до уваги, що були торговці, які одержували і 45% прибутку, але були і такі, які мали лише 10%. Втім, поміж обкладенням тих і других ніякої різниці не робилось.

Свідчення торговців про свої обіги для фінінспекторів мало лише одне застосування: вони збільшували цифру показаного обігу на 30—50%. Все, як говорили торговці, «залежало від характеру фінінспектора». Вести торгову книгу, навіть з кваліфікованим бухгалтером, ставало непотрібною витівкою: все рівно цифру обігу фінінспектор виводив свою особисту, по нікому невідомому розумінню, або по апріорним даним, на зразок того, що мануфактурна торгівля повинна давати 30% прибутку. Витрати ж, занесені в цю книгу, обов'язково скорочувались [16, 1925, 22 лют.].

В протигагу фінінспекторській практиці у приватних торговців мався свій засіб: зменшити цю цифру на таку ж або навіть більшу кількість процентів. Деякі торговці так вивчили «характер» свого районного фінінспектора, що безпомилково визначали, наскільки він збільшить обіг — настільки вони його і знижували. Проте баланс все ж одержувався завжди у вигляді масових описів обстановки і речей. Причина цього явища, на думку торговців, ховалась у «побічних» податках: «заїдали» додаткові і так звані «добровільні» податки.

Стала звичайною квартирна плата для приватного торговця по 10 крб. з сажені, таким же був квартирний податок, торговець повинен був до того ж опалювати весь будинок, де мешкали і другі сім'ї, за свій рахунок, викупати виходові квитки до театру [16, 1925, 22 лют].

Ю. Ларін в своєму виступі на III з'їзді Рад СРСР повідомив, що на Україні місцева влада запропонувала вибираючим патент щомісячно придбати портрети М. І. Калініна та О. І. Рикова, до того ж вибираючи патент II розряду повинні були придбати щомісячно по 5 портретів. Справді, представники України, які виступали після Ларіна, спростували «типове значення за приведеними Ларіним фактами» [Там же].

Риночні комітети повинні були виписати по два і більше екземплярів місцевих газет на кожного, хто торгує на цьому ринку [Там же].

Торговці намагалися гнати розповсюджувачів театральних квитків та незчисленних збирачів. Але це не завжди вдавалося зробити. Так, один торговець у відповідь на настирливе чіплення «добровільно» пожертвувати у касу взаємодопомоги студентів покликав міліціонера. Збирач «добровільних» пожертвувань був з зусиллям випроваджений з допомогою міліції, причому «навіщо записав собі до блокноту прізвище непокірного торговця» [Там же].

Таких і подібних випадків було дуже багато. Неможливо було пояснити кожному торговцю, що «збирач добровільних пожертвувань» просто вимагач. На думку базарних торговців, система обкладень, яка склалась на той час, становила для них перспективу природнього вимирання. Базарний торговець України, крім орендної плати і риночного збору, платив за патент, сплачував рівний збір, прибутковий податок, квартирний податок, повинен був придбати облігації позики, не рахуючи інших всіляких «добровільних» пожертвувань в середньому на суму 620 крб. в місяць [16, 1925, 16 квіт.]. До того ж строки платежів не узгоджувались між собою: всі заклади вимагали термінової сплати, не рахуючись з можливостями торговців.

Ось досить відверте визнання приватного торговця: «Ви нам не довіряєте, зважаючи на те, що все приходить ся засновувати на фальші. Нам ніхто не віре, і ми нікому не віримо. Якщо мені комунгосп сказав, і підписав бумагу, що зробить крамницю за 40 крб. в місяць — так я йому вірю? Ну ось, я повірив, 6 місяців сплачував по 40 крб., а потім на сьомому одержую папір: заплати ще по 8 крб. додатково за всі 6 місяців і пені на ці 8 крб. теж. Я ж підписав з вами договір по 40 крб.? А вони говорять, що тот, хто підписав його, вже звільнився, а новий бажає по 8 крб. Я вже все це знаю і не вірю. І нам самим, через все це, теж вірити неможна. Виходить не торгова справа, а обопільна фальш» [Там же].

Наркомат фінансів СРСР, проявляючи занепокоєння такою «податкворчістю», яка вела до скорочення приватної торговельної мережі, а також до скорочення надходжень податків до державного бюджету (на долю приватного обігу припадало тоді 53% усіх надходжень по промисловому і майже стільки ж по прибутковому податку), у квітні 1925 р. провів нараду своєї колегії разом з наркоматами фінансів союзних республік про впорядкування обкладення приватної торгівлі.

Нарком фінансів УРСР звернув увагу учасників наради на необхідність твердого визначення державної політики по відношенню до накопичення приватного капіталу, зважаючи на те, що «на місцях помічається прагнення мірою податкової політики поставити перешкоду всякому накопиченню». В ряді міст України рівно настільки, наскільки звільнились платіжні засоби платника, завдяки відміні примусової позики, були підняті орендна плата та інші платежі приватних торговців. Так, сума держподатків в рік складала біля 14% середнього прибутку приватного торговця, сума місцевих податків доходила до 34%, тобто майже в 2,5 раза більше, ніж всі державні податки в сукупності [14, 1925, 29 берез.].

По підрахункам управління Держподатку Наркомата фінансів СРСР обкладення приватного капіталу рівними держподатками становило 17% всієї суми обкладень, місцеві податки давали 22% (в тому числі 15% квартирної), квартирна платня — 17%, примусове скуповування позик — 14%, оренда торгових приміщень — 26%. Поскільки вибирання різних податковообразних платежів комунгоспами проводилось раніш стягнення держподатків, виникала державна податкова недоїмковість у вигляді вже спустошеної кишені платника.

Нарада, про яку йшла мова вище, вирішила вилучити податковий елемент із комунальних платежів, особливо із квартирної платні та орендних платежів, урегулювати місцеве обкладення і рішуче ліквідувати «добровільні» збори, які носили, по суті, примусовий характер [16, 1925, 10 квіт.].

Існуючий різнобій в платежах підривав основи державної податкової політики. Як писав у передовій статті газети «Економическая жизнь» Ф. Дзержинський, приватний капітал «ми всіляко дошкуляємо і податковими і побутовими натисками. При таких умовах легального приватного капіталу бути не може. Від такої політики ми повинні відчуватися» [16, 1925, 5 квіт.].

В. Я. Чубарь в доповіді IX Всеукраїнському з'їзду Рад про діяльність уряду говорив, що «урегулювання обкладення торгівлі являється одним із засобів залучення приватного торгового апарату у товарообіг України» [16, 1925, 7 трав.].

Пленум ЦК РКП(б) в квітні 1925 р. затвердив практичні заходи в області торгівлі, кооперації та економічного регулювання цін. Передбачалось «рішуче скоротити усякого рода місцеве обкладення. Накладати стягнення (з передачею в суд) на ті місцеві органи, які порушують відповідні центральні та місцеві постанови». Вирішено було полегшити існуюче податкове обкладення і усунути адміністративні перешкоди для приватної торгівлі [2, т. 3, с. 347].

III з'їзд Рад СРСР, відмічаючи значні фінансові результати, досягнені прибутковим та промисловим податками, і признаючи важливість зміцнення прямого обкладення, вказав на необхідність впорядкування вилічення та стягнення податків, а у відношенні приватної торгівлі податки повинні застосовуватися так, щоб це не приводило до скорочення товарообігу. З практики місцевих органів влади та установ повністю повинно було вилучати стягнення яких би то не було не дозволених на законній підставі податків та зборів [3, с. 483].

Однак на місцях не поспішали з виконанням цих рішень. Як і раніше, рівний податок збирався по обігу, в зазначеному законом розмірі, не враховуючи витрати приватного торговця, а прибутковий — брався по рівному, визначаючи прибутковість понад 30%, і також не рахувався з витратами. Як і раніше, приватника «водили» до театру, а він ці театральні витрати перераховував у торгіві і виводив відповідний процент накидки у роздрібній торгівлі, що негативно позначалось у кінцевому рахунку на бюджеті покупця [16, 1926, 26 квіт.].

Торговельна практика переконувала в необхідності того, щоб кожний торговець точно знав процентний розмір податкового обкладення і що від нього потребується для доказу розмірів обігів та прибутку. Відсутність цієї визначеності приводила до приховання обігів, що гальмувало розвиток приватного товарообігу і відбивалося на рівні цін. Адже якщо торговець мав в якому-небудь банку увесь свій товарний або грошовий кредит, то фінінспектор міг безпомилково встановити його справжній обіг. А цього приватник і боявся більш за все. Ось чому не всі звертались до дешевого легального кредиту,

а багато хто користувався ним тільки частково, не уникаючи навіть лихварського нелегального кредиту (3 коп. в день з червонця), бо тільки таким шляхом було легше «провести» інспектора [18, ф. 7733, оп. 4, спр. 676, арк. 22]. В таких умовах приватний торговий капітал з фактора, спроможного бути корисним в економічному відношенні, залишаючись необхідним народному господарству внаслідок ще недостатнього укріплення усуспільненої торгівлі, перероджувався в бік спекуляції, прагнення до максимальної наживи, пошуків нелегальних шляхів свого збагачення.

Інтерес, на наш погляд, представляє матеріал анкетного опитування, яке провело Кредит-бюро Наркомата фінансів УРСР серед власників 254 закритих у 1927/28 р. приватних торгових підприємств. На питання про причини закриття домінували слідуючі 4 відповіді: на першому місці — «удушення» податками, на другому — неможливість дістати товари, на третьому — конкуренція кооперації і на четвертому — нестача капітала [9, с. 39].

Один із розділів своєї промови на III з'їзді ЦВК СРСР в квітні 1928 р. О. І. Риков присвятив проблемі витиснення приватного капітала. Тут він заперечував Ю. Ларіну, який говорив, що приватнику держава попускає, і що коли задати питання: «кому привільно, весело живеться на Русі?», то вийде, що приватнику. О. І. Риков заявив, що попередні два роки проходили під знаком інтенсивного витиснення приватника із товарообігу. Обкладення приватника зросло досить сильно. «Там, де ми можемо прибутки приватника врахувати, ми його іноді обкладаємо так, що він в короткий час «скінчується», але поряд з цим, маса прибутків приватника цілком зникає від нашого обкладення. Труднощі полягають, головним чином, у тому, що ми не можемо врахувати цілий ряд прибутків, які приватник одержує і на яких він росте. Потрібно всілякими зусиллями поставити приватний капітал в такі умови, щоб він не міг ухилитися від обкладення, а саме обкладення довести до таких меж, щоб росту приватного накопичення були поставлені дуже жорстокі межі. В цьому полягає трудність проведення на практиці нашої політики у відношенні приватного капітала» [16, 1928, 20 квіт.].

Якщо в 1925/26 р. спостерігалось посилення ролі приватного капіталу в області торгової справи, яке стимулювалось збільшенням суми наданих йому кредитів і недостатньо гнучкою податковою політикою, яка не встигала за розвитком приватної торгівлі (зростання податків становило 20,2% при зростанні приватного товарообігу на 72,2%), то починаючи з 1926/27 р. приватний капітал в торгівлі почав поступово згортатися. Зростання усуспільненого сектора торгівлі, зниження цін в ньому значно погіршили господарські умови для діяльності приватної торгівлі та вплинули на зменшення її накопичень. При скороченні обігів приватної торгівлі на 3,8%, в порівнянні з 1925/26 р., розмір накопичень знизився на 22%. Інтенсивне кредитування змінилось вилученням значної частини переказаних приватній торгівлі кредитів (зменшення становило понад 2 млн крб.). Різко почав зростати податковий натиск. В порівнянні з 1925/26 р. сума податкових надходжень збільшилась на 57% [12, с. 6].

В наступні роки скорочення приватного капіталу в торгівлі України продовжувалось посиленнями темпами. Питома вага приватної торгівлі в 1928/29 р. в товарообізі всієї торговельної мережі республіки склала 11,8% [13, с. 17].

Приватна роздрібна мережа на Україні на 1 жовтня 1928 р. становила 74 784 торговельних підприємства, на 1 жовтня 1929 р.— 38 360, а на 1 жовтня 1930 р.— 27 500 [17, ф. 374, оп. 1, спр. 557, арк. 74].

Таким чином, аналіз системи податкового обкладення приватного торгового капіталу переконливо свідчить, що податки грали значну роль в обмеженні його діяльності. Система податкового обкладення повинна була регулювати накопичення, стимулювати «перелив» приватного капіталу у вигідні для Радянської держави галузі народного господарства або витиснення його з ділянок, де він приносив втрату народногосподарським інтересам, і, нарешті, перерозподіляти через торгівлю національний прибуток. Фактичний матеріал переконує нас у «зигзагоподібності» податкової політики держави по відношенню до приватного торговця: дозволили приватну торгівлю, побачили високі прибутки, швидко посилюють податковий прес (особливо тут були винахідливі місцеві органи влади, які дивилися на приватного торговця, як на дійну корову), це негативно сказалося на зростанні товарообігу через те, що усуспільнена торгівля не поповнювала створені «торгові пустелі» після закриття приватних підприємств (1921—1924 рр.). Тоді сталося податкове послаблення, надання приватникові ряду кредитних та інших цілей, що виявилось в так званій «новій торговельній політиці», яка продовжувалася проте недовго (1925—1926 рр.). Наступає нове посилення податкового преса, яке прискорилося в зв'язку із згортанням нової економічної політики і було доповнене системою адміністративних заходів (з 1927 р.).

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне збір. творів. 2. *КПСС* в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. Изд. 9-е. 3. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. Т. 1. М., 1967. 4. *Комуністична партія України* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. К., 1976. 5. *Архипов В. О., Морозов Л. Ф.* Боротьба проти капіталістичних елементів в промисловості і торгівлі. 20-і — початок 30-х років. М., 1978. 6. *Дмитренко В. П.* Радянська економічна політика в перші роки пролетарської диктатури. М., 1986; *Дмитренко В. П.* Торгова політика Радянської держави після переходу до непу: 1921—1924 р. М., 1971; *Задависевича Ю. Н.* Роль кредитно-податкових заходів Радянської держави в боротьбі з приватним капіталом в промисловості і торгівлі Крима (1921—1929) // *Пит. історії СРСР*. 1984. № 29. 9. *Звоницький О.* Згортання приватної торгівлі // *Господарство України*. 1929, № 5. 10. *Кучер О. О.* Обмеження і витіснення непомановської буржуазії із промисловості і торгівлі Української РСР // *Пит. історії СРСР*. 1987. № 32. 11. *Поляков Ю. О., Дмитренко В. П., Шербань Н. В.* Нова економічна політика. Розробка і втілення. М., 1982. 12. *Сигал Б.* Приватний торговий капітал у товарообізі України // *Торгівля України*. По біржевим даним за 1925—26 госп. рік. 13. *Торгівельна мапа України*. (Довідник). Х., 1930. 14. *Фінансова газета*: Орган Народного Комісаріату фінансів СРСР. 15. *Український економіст*: Щоденна газета Економічної наради УРСР. 16. *Економічне життя*: Щоденна газета Ради праці та оборони СРСР і Економічної наради РРФСР. 17. *ЦДАЖР СРСР*. 18. *ЦДАЖР УРСР*.

Надійшла до редколегії 16.01.90